

ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԽՄԱՆ

Ա. Զ. ԹՈՅՆԲԻԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԸ

Ա. Ա. ՔԱՆԱՇՅԱՆ

*Քաղաքական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ սփյուռքի նախարարության գլխավոր մասնագետ*

Աշխարհակառույցի մերօրյա մոդելների հիմնարար սկզբունքներից մեկը տեղական (լոկալ) քաղաքակրթությունների նկատմամբ «արևմտյան ունիվերսալիզմի» հարաբերության հիմնահարցն է: Այն առավել հրատապ է դարձել XX-XXI դարերի սահմանագծում, երբ «տեղական» հասարակական-քաղաքական միտքը մեկ անգամ ևս հարկադրված էր այդ հիմնահարցին անդրադառնալ համաշխարհայնացման և դրա հետևանքով արդիական դարձած քաղաքակրթությունների բախման, ինքնության և այլության կոնֆլիկտային իրավիճակների և բազմաթիվ այլ հիմնախնդիրների լուծման դիրքերից, որոնք աստիճանաբար հետին պլան մղեցին «համագործակցության տեսլականը»:

Քաղաքագետները մատնանշում են նաև այն իրողությունը, որ ավելի ու ավելի ուրվագծվող այդ հակադրության արդյունքում **մեր օրերում աստիճանաբար առաջնություն է ձեռք բերում քաղաքակրթությունների համագործակցության վրա հենված աշխարհակարգի մոդելը**: Մասնագիտական գրականության մեջ այդ տեսակետը հիմնավորվում է նրանով, որ արդի սոցիոլոգների համագործակցությունը առաջին հերթին տեղի է ունենում մշակութային ընդանրությունների հիման վրա: Այդ ամենից հետևում է, որ քննարկվող ոլորտում ցանկացած «ունիվերսալիզմի» արմատավորում անխուսափելիորեն կարող է բախումնային իրավիճակներ գոյավորել: Նշված տեսակետի հիմնավորման համար մասնագիտական գրականության մեջ առաջադրվել են բազմաթիվ փաստարկներ: Որպես կանոն՝ դրանք բոլորն էլ հենված են արդի աշխարհաքաղաքական գործընթացների ուսումնասիրության վրա և մատնանշում են այն իրողությունը, որ մի քաղաքակրթությունից (գերազանցապես՝ տեղական) այլ՝ օտար (արևմտյան) քաղաքակրթության սոցիոլոգի տեղաշարժը դեռևս ցանկալի արդյունք չի արձանագրել: Անհերքելի է համարվում նաև այն իրողությունը, որ նշված գործընթացներն առավել ցայտուն տեսք են ստացել համաշխարհայնացման քաղաքականության արդյունքում, քանի որ այդ հարաբերություններում ներառված երկրները համախմբվում են նույնական (իդենտ) քաղաքակրթություն կրող առաջատար երկրների շուրջը:

Քաղաքակրթությունների հարաբերությունները պատմականորեն միշտ էլ հանդես են եկել բազմաբևեռ և բազմամակարդակ իրականության տեսքով, որը, որպես կանոն, ուղեկցվել է «արդիականացման» տեսքով՝ դառնալով իրական խաչավորման հիմքերից մեկը: Եվ ինչպես փաստերն են վկայում, այդ գործընթացները սահուն են ընթացել միայն այն պարագայում, երբ շփվող քաղաքակրթությունների հարաբերություններում գերիշխել է գործակցությունը: Միանգամայն այլ է «կամավոր հարկադրանքի» տեսքով «արևմտյան քաղաքակրթական ունիվերսալիզմի» իդեալների և նորմերի տարածման և արմատավորման պարագայում: Չնայած «արևմտականացումը» բազմաթիվ դրական և ուսանելի ար-

ծեքներ է բովանդակում, սակայն առայսօր այն դեռևս չի հանգեցրել ո՛չ «միասնական (ընդհանրական) քաղաքակրթության» ձևավորման և ո՛չ էլ ցանկալի «արևմտականացման»: Վերլուծաբաններից շատերն այդ գործընթացի օրինաչափ և տրամաբանական հետևանքն են համարում նաև այն, որ «արևմտյան քաղաքակրթական ունիվերսալիզմի» ներդրման հետևանքով քաղաքակրթությունների «միախառնման ակնկալվող միտումները» զգալիորեն թուլացել են, իսկ Արևմուտքի հարաբերական ազդեցության աստիճանը՝ աստիճանաբար նվազել: Պատճառն այն է, որ ինքնության պահպանմանը հետամուտ **ոչ արևմտյան քաղաքակրթությունները ոչ միայն վերահաստատում են իրենց ավանդական արժեքները, այլև այն հակադրում են արևմտականացմանը:**

Աստիճանաբար ընդգծվում է մեկ այլ միտում ևս: Ազգամշակութային ավանդություններին և ինքնությանը հետամուտ սոցիոլոգները դիմադարձ են կանգնում քաղաքակրթության, այս պարագայում՝ «արևմտյան ունիվերսալիզմի» գաղափարախոսությանն ու պրակտիկային, որի արդյունքում ձևավորվում են քաղաքակրթությունների բախման և լոկալ հակամարտությունների մի շարք օջախներ, որոնք առավել ցայտուն տեսք են ստացել Արևմուտք-իսլամ, Արևմուտք-Չինաստան և լոկալ այլ մրցակցությունների տեսքով¹: Այդ համատեքստում ինքնին հասկանալի է արևմտյան տեսաբանների ձգտումը՝ հիմնավորել «արևմտյան քաղաքակրթական ունիվերսալիզմի» անհակասականությունն ու «համամարդկային բնույթը»: Այդ առաջնահերթությունը, ինչպես նաև համաշխարհայնացման քաղաքականությունը տեսականորեն հիմնավորելու պահանջով արևմտյան վերլուծական գրականության մեջ առաջադրվել և հիմնավորվել են քաղաքակրթությունների գործակցության ձևով տարբեր, բայց բովանդակությամբ նույնական մոդելներ: Այդ բնագավառում «միտում ստեղծող» հեղինակներից պետք է համարել նաև անգլիացի տեսաբան Ա. Ջ. Թոյնբրիին:

Պատմական գործընթացների յուրատիպ ըմբռնման դիրքերից անդրադառնալով այն հարցին, թե ապագայի պատմաբանները ինչը կհամարեն XX դարի առաջին կեսի իրադարձություններից ամենաեականը և առանցքայինը, Ա. Թոյնբրին գտնում է, որ դարաշրջանին բնորոշ ձգտումները և փորձը գնահատելիս հետազոտողները պետք է վեր կանգնեն «ժամանակային հեռանկարների չափումից»: Եվ այդ մոտեցումը բացատրում է նրանով, որ քննարկվող դարաշրջանն ամենևին էլ չպետք է համարել «սենսացիոն, ողբերգական կամ աղետալի տնտեսական ու քաղաքական իրադարձությունների շրջան», թեև համամիտ է նաև, որ XX դարի առաջին կեսի իրադարձությունները նաև պատերազմներ են, հեղափոխություններ, կոտորածներ, բռնազաղթումներ, սով, ունեզրկում և անկում: Եվ, այդուհանդերձ, նա համոզված է, որ բացասական այդ պահերն ամենևին չպետք է գրավեն ապագա պատմաբանների ուշադրությունը, քանի որ նրանց ուշադրու-

¹ Այդ գործընթացի շրջանակներում պետք է դիտարկել նաև «արևմտյան քաղաքակրթական ունիվերսալիզմի» դեմ ուղղված և իր ապակայունացնող նշանակությամբ լուրջ հիմնահարց դարձած իսլամական «ժողովրդագրական պայթյունը», ինչպես նաև այն «տեղական» կոնֆլիկտները, որոնք խթանվել են «քաղաքակրթական միևնույն սոցիոլոգների» միավորման հետևանքով: Համաշխարհայնացման արդի քաղաքականության համատեքստում քաղաքակրթությունների բախման նշված երևույթների մանրամասները տե՛ս *Василенко И. А.* Политическая глобалистика. М., 2000, с. 299-303; Политические системы и политическая культура Востока. М., 2007, с. 6-38:

թյան կենտրոնում պետք է լինի միայն այն, «ինչի մասին մենք լույս կռահում ենք»: Պարզաբանելով այդ մոտեցումը՝ նա գրում է, որ այն ամենը, ինչն, առաջին պլան դուրս գալով, գրավում է մեր ուշադրությունը՝ **պայմանավորված է ոչ թե իր կարևորությամբ**, այլ միայն նրանով, որ մենք ուշադրությունը բևեռում ենք միայն «կյանքի մակերեսին ընկած երևույթների վրա»: Այնինչ, պնդում է տեսաբանը, այդ ուղորտում առանցքային պետք է համարել առաջին հայացքից «անտես ու զգայական ընկալումից դուրս ընկած այն շարժումները, որոնք թեև գործում են իրադարձությունների մակերեսին, սակայն առավելապես կապված են բուն գործընթացների էության հետ»: Այդ իսկ պատճառով էլ հասարակական պատմության բնապատմական ընթացքը լուսաբանող «ընդերքային» այդ երևույթների դերը նա արժևորում է հետևյալ կերպ. «Եվ հասկանալի է, որ վերջին հաշվով հենց այդ խորքային, դանդաղ շարժումներն էլ իրական հետադարձ մասշտաբ են ստանում, երբ սենսացիոն, բայց անցողիկ իրադարձությունների իրական նշանակությունն իր չափերով և համամասնություններով նվազում է: ... Կարծում են ապագա պատմաբաններն այդպիսի իրական համամասնություններով մեզանից շատ ավելի լավ կդիտարկեն մեր դարաշրջանը»²:

Այս պարագայում ակնհայտ է արևմտյան վերլուծաբաններին բնորոշ ընդհանրական այն միտումը, որով հասարակության տնտեսական և քաղաքական կյանքի «անոմալ երևույթները» տեղափոխվում են քաղաքակրթական դաշտ և փորձ է կատարվում այդ երևույթները բացատրել «քաղաքակրթական նոր ունիվերսալիզմի», հատկապես՝ վերջինիս էությունը բնութագրող սոցիոմշակութային իրականության գումարելիներով: Վկայությունը Ա. Թոյնբիի ընդհանրացնող այն պնդումն է, որ ապագա պատմաբանները մեր դարաշրջանի մասին անվերապահ կպնդեն, որ «... XX դարի մեծագույն իրադարձությունը Արևմտյան քաղաքակրթության ազդեցությունն է այդ շրջանում աշխարհում ապրող հասարակությունների վրա: Պատմաբանները կասեն, որ այդ ազդեցությունն այնքան հզոր և ամենաթափանց էր, որ գլխավոր է շրջել, հակառակ դարձրել իր բոլոր զոհերի կյանքը, առանձին մարդկանց՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաների վարքի, աշխարհայացքի, զգացմունքների և հավատալիքների վրա ազդելով, շոշափելով մարդկային հոգու այն լարերը, որոնք արտաքին նյութական ուժերին չեն արձագանքում ...»³: Նա համոզված է նաև, որ հասարակության նախապատմական շրջանից սկսած՝ **հանձին «արևմտյան քաղաքակրթության», Ժամանակային մասշտաբով այնպիսի արմատական հեղափոխություն է կատարվել**, որ եթե այդ էջերի վրա «պատմության մասշտաբային քարտեզ կազմվի», ապա այնպիսի կարճ Ժամանակահատված, ինչպիսին հազար հարյուր տարին է, նրանում անզեն աչքի համար գրեթե անտես հատված կդառնա: Եվ, այդուհանդերձ, տե-

² **Тойнби А. Дж.** Цивилизация перед судом истории. СПб., 1995, с. 129: Ի. Վասիլենկոն, հակառակը, համոզված է այն բանում, որ «փրկարար շոկից» զերծ մնացած «... արևմտյան աշխարհը դեռևս տարված է եվրոպակենտրոնության հովերով: Այդ պատրանքը սնվել է արևմտյան քաղաքակրթության երկու և կես դարերի հաջողություններով»: Հեղինակը միանգամայն հիմնավոր պնդում է նաև, որ հենց «արևմտյան քաղաքակրթական ունիվերսալիզմի» անխուսափելի արդյունքն էլ հանդիսանում է այն համոզմունքը, որ «այլ քաղաքակրթությունների դիրքերից հենց արևմուտքն է նույնացվում հոգևոր մշակույթի կործանման հետ», տե՛ս **Василенко И. А.** Политическая глобалистика, с. 42, 60:

³ **Тойнби А. Дж.** Цивилизация перед судом истории, с. 129:

սաբանը համոզված է նաև այն բանում, որ արմատական փոփոխություններով ուղեկցվող վերոնշյալ գործընթացն անհնար է պատկերացնել առանց «միջադաքակրթական գործոնների» հետադարձ ազդեցության:

Ա. Թոյնբիի աշխատանքների վերլուծությունը թույլ է տալիս փաստել նաև, որ նրա կողմից արևմտյան քաղաքակրթությանը վերագրվող «մարդասիրական խաղաղությունը» համարվում է այն միակ երաշխիքը, որի միջոցով միայն հնարավոր կլինի կասեցնել և արժանի հակահարված տալ «նոր բարբարոսությունների» և «ոչ մարդասիրական քաղաքականությանը»: Այդ համատեքստում միանգամայն բնական պետք է համարել հեղինակի ձգտումը՝ արևմտյան քաղաքակրթությունը ներկայացնել «միջնաշխույթային և մարդասիրական հավասարակշռվածության» որակով: Իսկ այս վերջինս, գրում է վերլուծաբանը, օբյեկտիվորեն կայանաճավորի նաև այն, որ ապագայի պատմաբաններին մեծապես կհետաքրքրի նաև այն հակազդեցությունը, որով «զոհերը ազդում են ագրեսորի վրա»: Ահա թե ինչու հասարակության և քաղաքակրթությունների ուսումնասիրության ցիկլային մեթոդաբանության դիրքերից նա գրում է. «... մեր Արևմտյան քաղաքակրթությունը, ինչպիսին մենք այն գիտենք միջնադարից սկսած վերջին տասներկու-տասներեք դարերում, կարող է անճանաչելորեն փոխվել այն աշխարհների՝ ուղղափառ քրիստոնեության, իսլամի, հինդուիզմի և Չեռավոր Արևելքի հակառադիացիոն ազդեցությունների շնորհիվ, որոնց մենք մեր ժամանակին ձգտում էինք կլանել»⁴: Ավելին, նա համոզված է նաև, որ քաղաքակրթությունների զարգացման հիմքում ընկած «շրջադասության» օրինաչափությունները ապագա պատմաբաններին տրամաբանորեն կբերեն այն հետևությանը, թե **ագրեսորի որակով հանդես եկող արևմտյան քաղաքակրթության, հավասարապես նաև զոհի որակում ունեցող այլ քաղաքակրթությունների տարբերությունները միանգամայն աննշան կլինեն** այն պարզ պատճառով, որ «Ազդեցությունները կմարվեն հակազդեցություններով, գլխավորը, ինչը նշանակություն կունենա, մարդկության համար ընդհանուր, միասնական մեծ փորձն է, լոկալ քաղաքակրթությունների հետ բախման դեպքում հասարակական լոկալ ժառանգության կործանման հետ կապված փորձությունը, ավերակների վրա ձևավորված նոր՝ ընդհանուր կյանքի որոնումը»⁵:

Ա. Թոյնբիի համար անառարկելի է, որ արևմտյան քաղաքակրթական արժեքների յուրացմամբ արդեն իսկ հնարավոր կլինի առանց արմատական ցնցումների կյանքի կոչել «քաղաքակրթական լոկալ արժեհամակարգերի համաձայնեցումը»: Ընդ որում, այդ գործընթացում վերլուծաբանը արևմտյան արժեհամակարգերը դիտարկում է որպես «համամարդկային քաղաքակրթական տարածություն և ժամանակ ձևավորվող» գործոն: Արևմտյան քաղաքակրթությանը վերագրվող այդ «առանձնաշնորհումներով» պետք է բացատրել նաև տեսաբանի հայեցակարգային այն պնդումը, թե միայն վերջինիս է վերապահված **պայմանավորել համընդհանրացման ապագա զարգացումները և կասեցնել հնարավոր շեղումները**: Ա. Թոյնբին համոզված է, որ արևմտյան ունիվերսալիզմը «քաղաքակրթական լոկալ արժեհամակարգերին» թույլ կտա վերանայել և փո-

⁴ *Նույն տեղում*, էջ 130:

⁵ *Նույն տեղում*:

խանակման ճանապարհով չեզոքացնել «հակաարժեքային նախկին ընթերցումները», «քաղաքակրթական արժեքների փոխանակության» ոչ համարժեք ձևերը և բացասական այլ երևույթներ: Սակայն դժվար չէ նկատել, որ քննարկվող հայեցակարգում փոխներթափանցման նշված գործընթացները ներկայացվում են միաբևեռ, ինչը մերժում է հավասարակշռող ցանկացած մոտեցում: Վկայությունը քաղաքակրթական զարգացումների այլընտրանքային ուղիների մասին Ա. Թոյնբիի այն պնդումն է, թե ապագա պատմաբանների համար անկասկած անառարկելի կհամարվի այն փաստը, որ հասարակական-տնտեսական և միջնաշխարհային հակասությունների համահարթեցման գործում բացառիկ և առաջնային դեր է վերապահված Արևմուտքին: Հեղինակն այդ տեսակետը հիմնավորում է հետևյալ տողերով. «... քրիստոնեական դարաշրջանի երկրորդ հազարամյակում ժամանակակից հասարակությունների վրա Արևմտյան քաղաքակրթության ազդեցությունը դարակազմիկ իրադարձություն է, որովհետև **դա աշխարհում միասնական համակեցություն և միասնականացում հաստատելու առաջին քայլն է** (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Բ.)»⁶: Այդ հիման վրա է կառուցվում նաև վերլուծաբանի այն տեսակետը, թե ապագայի սոցիոլոգներում «... մարդկության միությունը կընկալվի որպես մարդկային կյանքի հիմնարար պայմաններից մեկը, մի տեսակ բնական աշխարհակարգի մաս, ... և այդ դարաշրջանի պատմաբաններին դժվար կլինի պատկերացնել, իր գոյության առաջին վեց, կամ դրան մոտ հազարամյակների քաղաքակրթության առաջամարտիկների տեղական լոկալ աշխարհայացքը»⁷:

Արժեքային այդ մոտեցումն, անշուշտ, էական ճշգրտումների կարիք ունի: Այս պարագայում խոսքն ամենից առաջ վերաբերում է «արևմտյան քաղաքակրթական ունիվերսալիզմի» մասին որոշ վերլուծաբանների «դասական» ընթերցումներին: Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ «արևմտյան քաղաքակրթական ունիվերսալիզմը», ինչպես նաև հայտնի սահմաններում նրա հետ սերտորեն շաղկապված «եվրոպակենտրոնության» ընթերցումը դարձել են արդի քաղաքական կյանքի և «միջազգային քաղաքական լանդշաֆտի» ազդեցիկ գործոնները: Վերջիններիս միակողմանի ընթերցումը ոչ միայն կարող է պարարտ հող դառնալ միջազ-

⁶ **Խոյն տեղում:** Հեղինակային այս տեսակետի հետ դժվար է համաձայնել բազմաթիվ պատճառներով: Նախ՝ այն պատճառով, որ Արևմուտքին դեռևս չի հաջողվել մշակել և ներդնել ոչ արևմտյան քաղաքակրթությունների մարտահրավերներին հակադրվող համալիր միջոցներ, ինչի հետևանքով ներկայիս քաղաքակրթական հարաբերությունների դաշտը շատ ավելի «զլորբալ պատերազմ» է հիշեցնում: Երկրորդ, դեռևս կայացման փուլում է գտնվում գործառնող «բազմաքաղաքակրթական իրականության» մոդելը: Վերջինիս կարևորությունը հրատապ է հատկապես այն իրողության դիրքերից, որ **արդի պայմաններում քաղաքակրթությունների փոխհարաբերության հարցն աստիճանաբար վերածվում է համաշխարհային քաղաքականության կարևորագույն գործոնի:** Երրորդ, այդ տրամաբանության օրգանական շարունակություն պետք է համարել նաև այն, որ արևմտյան արժեքների ինտենսիվ ներդրման հետևանքով ավելի է ընդգծվում լոկալ քաղաքականության դերը, որն առաջին հերթին հանդես է գալիս որպես «որևէ ազգի կամ ռասայի պատկանելության քաղաքականություն»: Իսկ նման լոկալ քաղաքականությանը հակադրվող «... զլորբալ քաղաքականությունը քաղաքակրթությունների քաղաքականություն է, - որի արդյունքում, Ս. Հանտինգտոնի համոզմամբ, - գերտերությունների մրցակցությունը վերածվում է քաղաքակրթությունների բախումների», **Хаятингтон С.** Столкновение цивилизаций. М., 2006, с. 22:

⁷ **Тойнби А. Дж.** Цивилизация перед судом истории, с. 130.

գային ռազմավարության ոլորտում, այլև կարող է աշխարհայացքային ու պատճառական բացասական հետևանքներ ունենալ համաշխարհայնացման պայմաններում⁸: Այդ ամենը նկատի ունենալով՝ խնդրո առարկա հիմնահարցի հավասարակշռված վերլուծական մոտեցումներում փաստվում է, որ **«արևմտականացման» մասշտաբային միտումները մշակութային տարբեր իդենտություն ունեցող ժողովուրդների մոտ կարող են անխուսափելի կոնֆլիկտային հետևանքներ ունենալ**: Վերլուծական գրականության մեջ մատնանշվում է նաև բացասական այդ հետևանքները հաղթահարելու առաջնահերթությունը՝ «քաղաքակրթությունների երկխոսություն և համերաշխություն հաստատելու» միջոցով: Իսկ այդ գործընթացի իրագործումը հրամայաբար պահանջում է միջքաղաքակրթական հաղորդակցության ոլորտում մարդասիրական այնպիսի գաղափարների մշակում և ներդրում, որոնք այլընտրանքի ձևով կարող են հակադրվել գլոբալացվող աշխարհում տեղ գտած «միիշխանությանը» և «միաձևության հարկադրանքին»:

Ինչպես փաստերն են վկայում, այս հարցում Ա. Թոյնբիի հայեցակարգն աչքի է ընկնում «տարբերակվող առանձնահատկությամբ»: Վստահ, որ հասարակության զարգացումը հանդես է գալիս որպես «լոկալ կամ տեղային քաղաքակրթությունների գումար», նա քննարկվող հիմնահարցի լուծման բանալին որոնում է **համամանության** մեթոդաբանության շրջանակներում: Վերլուծաբանը վստահ է, որ ապագա տեսաբանների համար մեր դարաշրջանը հանդես կգա ճիշտ նույն ձևով, ինչ ձևով որ մեզ համար հանդես է գալիս անցյալի վեց հազարամյա պատմության «մարդկային այն փորձը, որը մենք անվանում ենք քաղաքակրթություն»: Պետք է նկատել, որ այս հարցում դրսևորվում է հիմնահարցի լուծման արևմտյան փորձը բնութագրող ևս մեկ էական հատկանիշ: Արևմտյան տեսաբանները համոզված են, որ Արևմուտքի կողմից առաջադրված «քաղաքակրթական էքսպանսիան» անխուսափելիորեն տանում է դեպի հասարակական կյանքի «մարդասիրացում և արդիականացում»՝ այն դեպքում, երբ լոկալ **քաղաքականություններն իրենց պրակտիկան համապատասխանեցնում են միայն այդ առանձնահատկություններին**: Արդյունքում ասպարեզ են իջնում «քաղաքակրթական և մշակութային ընդհանրություններով միավորված հասարակական նորանոր կառույցներ», իսկ քաղաքակրթական և մշակութային տարբերությունների վրա հենված նախկին կառույցներն անխուսափելի անկում են ապրում: Այսպիսով, «արևմտյան քաղաքակրթական էքսպանսիայի» պատմական դերը համարվում է այն, որ նրա ազդեցությամբ **քաղաքական սահմանները «ձգորտվում են» քաղաքակրթական գործոններով**⁹: Հիմնահարցի Ա. Թոյն-

⁸ Համաշխարհայնացման արդի գործընթացներում տեղ գտած այդ երևույթի պարադիգմաների մասին տե՛ս *Kuhn T. H.* The Structur of Sciense Revolutions. Chicago, 1962, p. 17-18; *Goldstein J. and Keohan R. O.* Ideas and Foreing Policy: An Analytical Framework. Ithaca, 1993, p. 8-17:

⁹ Դարաշրջանի ականավոր քաղաքագետներից Հ. Քիսինգերը համոզված է այն բանում, որ «Քսանմեկերորդ դարի միջազգային համակարգը բաղկացած կլինի առնվազն վեց հիմնական՝ Միացյալ Նահանգներ, Եվրոպա, Չինաստան, Ճապոնիա, Ռուսաստան և, հնարավոր է, Հնդկաստան, ինչպես նաև բազմաթիվ միջին և փոքր պետություններից», *Kissinger Henri A.* Diplomasy. New York, 1994, p. 23-24: Այս պարագայում դժվար է չնկատել նաև այդ պնդման ենթատեքստը՝ այն, որ թվարկված «առաջատար վեց երկրները» ներկայացնում են «գործակցող հինգ տարբեր քաղաքակրթություններ»: Նկատենք, որ առավել հետևողական արևմտյան վեր-

քիի լուծումը նույնպես խարսխված է վերոնշյալ ելակետային սկզբունքի վրա: Այդ տեսանկյունից միանգամայն օրինաչափ պետք է համարել տեսաբանի այն պնդումը, թե «արևմտյան դրդապատճառների» ազդեցությամբ ապագայի հասարակական կյանքը «քաղաքակրթական այդ էքսպանսիայի հզորությամբ և համընդգրկունությամբ լիովին համեմատական կլինի մեր դարաշրջանին բնորոշ «արևմտյան քաղաքակրթական էքսպանսիայի» հետ: Սակայն նա հավելում է նաև, որ այդ գործընթացը ամենևին էլ չպետք է դրամատիզացնել, որովհետև նմանատիպ իրավիճակները ցիկլային բնույթ են կրում: Եվ այդ համոզմունքը նրան թույլ է տալիս պնդել, որ հետազոտական նպատակների համար քաղաքակրթության դարաշրջանը բնորոշող վերջին վեց հազար տարիները պատմականորեն որքան էլ կարճատև լինեն, այդուհանդերձ ներկայացնում են այն բանի բազում օրինակներ, «որոնք արտաքինապես դրսևորվում են որպես քաղաքակրթությունների բախումների օրինակներ»: «Երբ մենք անդրադառնում ենք Քրիստոսի ծնունդից առաջ վերջին չորս դարերի հունա-հռոմեական աշխարհին, - գրում է Ա. Թոյնբին այդ կապակցությամբ, - մեր աչքին զարնում է հատկապես այդ մեծ էքսպանսիան և դրա ներթափանցման խորությունը: Հունա-հռոմեական պատմության մակերեսի պատերազմները, հեղափոխությունները, տնտեսական ճգնաժամները, որոնք խռովում և մտահոգում էին այդ շրջանում գոյատևման համար պայքարող մարդկանց մտքերը, այսօր մեզ այնքան էլ նշանակալից չեն թվում, որքան Փոքր Ասիան, Ասորիքը, Եգիպտոսը, Բաբելոնը, Պարսկաստանը, Հնդկաստանը, Չինաստանն ընդգրկող հունական մշակութային ազդեցությունը»¹⁰:

Միաժամանակ, իր հայեցակարգային մոտեցումները հիմնավորելու միտումով, Ա. Թոյնբին մեկ անգամ ևս շեշտադրելով ցիկլային զարգացման առաջնությունը և քաղաքակրթությունների բախման օրինաչափությունները լուսաբանելով այդ դիրքերից, պնդում է, որ այլ քաղաքակրթությունների վրա հունա-հռոմեական քաղաքակրթության ազդեցությունը պատմական արժեք ունի բացառապես ցիկլային հարաբերությունների համատեքստում, այսինքն «... հունա-հռոմեական քաղաքակրթության վրա այլ քաղաքակրթությունների հակազդեցության տեսքով»¹¹: Այս հարցում վերլուծաբանի տեսակետներն անհնար է ամբողջությամբ ներկայացնել, եթե զանց առնենք նրա հայեցակարգում «լոկալ քաղաքակրթություններին» վերագրվող պատմական դերը: Նա համոզված է, որ այլ քաղաքակրթությունների կողմից հունա-հռոմեական քաղաքակրթության վրա ձեռնարկած «հակահարձակումը մասնակիորեն իրականացվել է ճիշտ այն ձևով, ինչպիսին որ եղել է հունա-հռոմեական աշխարհի հարձակումը»: Քաղաքակրթությունների փոխհարաբերության նշված ոլորտում բացառելով «բռնության և հարկադրանքի պահը», Ա. Թոյնբին հիմնահարցի լուսաբանության գոր-

լուծաբանները փաստում են նաև հակառակ տեսակետը: Ս. Հանտինգտոնը, օրինակ, համոզված է, որ այս պարագայում թեև «Սառը պատերազմին բնորոշ ռազմական բլոկներին փոխարինելու են գալիս մշակութային ընդհանրությունները, բայց դրա հետևանքով քաղաքակրթությունների շփման գծերն աստիճանաբար վերածվում են գլոբալ քաղաքականության կոնֆլիկտների առաջավոր գծի», *ХАНТИНГТОН С.* Столкновение цивилизаций, с. 185:

¹⁰ *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории, с. 131.

¹¹ *Նույն տեղում:*

ծում կարևորում է հատկապես այն խաղաղ գործընթացների դերը, որոնք միտված էին նվաճել «ոչ թե ամրոցներ և պրովինցիաներ, այլ՝ **մտքեր և սրտեր**»։ Ընդ որում, նա հավաստում է, որ «հետադարձ ներգործությունը» նույնպես սահմանափակված է «հոգևոր-մշակութային» սահմաններով, որի արդյունքում «Այդ հարձակումն իրականացրեցին հունա-հռոմեական քաղաքակրթության կողմից ուժով զավթած և հպատակեցրած տարածքներում ձևավորված նոր կրոնների քարոզիչները»¹²։ Այդ ամենով հանդերձ պետք է փաստել նաև, որ Ա. Թոյնբիի քաղաքակրթությունների բախման գործընթացն ամենևին էլ չի հանգեցնում միայն կրոնների «արտաքին», քարոզչական ընդդիմությանը։ Վերլուծաբանը գտնում է, որ կրոնական «հակազդեցությունը» այլ բան չէ, քան տեղական, լոկալ համակարգերի նկատմամբ «համընդհանրության» հաղթանակ։ Նա այդ տեսակետն առաջադրում է գերազանցապես այն նպատակով, որպեսզի հիմնավորի «համաշխարհային առաքելություն» իրականացնող «ժամանակակից բարձրագույն չորս կրոնների»՝ քրիստոնեության, իսլամի, հինդուիզմի և Հեռավոր Արևելքում գերիշխող բուդդայականության մահայանական տարատեսակի, այլ կերպ ասած՝ «հունահռոմեական» և նշված չորս տարբեր քաղաքակրթությունների «բախման» իր տեսակետը¹³։ Եվ քաղաքակրթությունների այդ «հանդիպումն» ու բախումներն էլ նրա կողմից որակվում է որպես հունա-հռոմեական քաղաքակրթության «հեռանկարի առավել նշանակալից պահ», որի համակարգում հեղինակի կողմից գնահատվում են ոչ այնքան «քաղաքական և տնտեսական արդյունքները», որքան «կրոնական պլանի երկարաժամկետ հետևանքները»։ Իսկ վերջինս համամանության դիրքերից նա արժևորում է «ժամանակի շկալայի տեսանկյունից» և նույնացնում ժամանակակից արևմտյան քաղաքակրթական էքսպանսիայի հետ¹⁴։

Հարկ ենք համարում մատնանշել, որ այս հարցում ևս Ա. Թոյնբիի տեսակետը լիովին համահունչ է արևմտյան տեսական մտակառույցներին։ Վկայությունն այն է, որ մերօրյա քաղաքագետներից շատերը ևս քաղաքակրթությունների փոխհարաբերության համատեքստում հասարակության պատմությունը դիտարկելիս անվերապահ պնդում են, որ «Մարդկային պատմության ազդեցիկ քաղաքակրթությունները գերազանցապես նույնացվել են աշխարհի մեծ կրոնների և ազգային ու լեզվական ընդհանուր պատկանելության հետ...»¹⁵։ Կասկածից վեր

¹² **Նույն տեղում**, էջ 131։

¹³ **Նույն տեղում**, էջ 132։ Հմմտ.՝ «Քաղաքակրթությունը բնորոշող օբյեկտիվ գործոններից ամենաազդեցիկը, թերևս, կրոնն է», **ХАНТИНГТОН С.** Столкновение цивилизаций, с. 47։ Հետաքրքրական է նաև Ա. Թոյնբիի այն պնդումը, թե «Քրիստոնեությունը և իսլամը ձևավորվել են որպես ասորական իրականության այլընտրանքային պատասխաններ հունա-հռոմեական ներխուժմանը. քրիստոնեությունը՝ որպես պատասխան առանց հարկադրանքի, իսլամը, հակառակը, որպես բռնաճնշումներով պատասխան։ Մահայանական բուդդայականությունը և հինդուիզմը նույնպես մեղմ և բուռն պատասխաններ են, հնդկական իրականության պատասխանը նույն հունա-հռոմեական մարտահրավերին», **Նույն տեղում**։

¹⁴ Տե՛ս **Тойнби А. Дж.** Цивилизация перед судом истории, с. 132.

¹⁵ **Bozemen A. D.** Civilization Under Stress, p. 1։ Տե՛ս նաև **Tiryakian E. A.** Reflections on the Sociology of Civilization // **"Sociologikal Analisis"**, N 35, 1974, p. 125։ Բայց չպետք է մոռանալ նաև այն փաստը, որ տարբեր դավանանքների առկայությունը ոչ միայն կարող է լինել համագոր-

է, որ հասարակության պատմության ողջ ընթացքում քաղաքակրթական համակարգերը հանդես են եկել **իդենտության բարձրագույն աստիճանով**: Այդ տեսանկյունից միանգամայն բնական պետք է համարել, որ սոցիումներն ամենից առաջ քաղաքակրթությունն ընկալում են որպես **մշակութային ամբողջություն**: Այդ կապակցությամբ միանգամայն ընդունելի կարելի է համարել քննարկվող փոխհարաբերությունը լուսաբանող այն մեկնաբանությունը, ըստ որի «Եվ քաղաքակրթությունը, և՛ մշակույթը սերտորեն աղերսվում են ազգաբնակչության ապրելակերպի հետ: Իսկ քաղաքակրթությունը վառ արտահայտված մշակույթ է: Երկուսն էլ տվյալ մշակույթը ներկայացնող սերունդների կողմից ներառում են առաջնահերթ նշանակություն ունեցող «արժեքներ, նորմեր, հոգեկերտվածք և օրենքներ»¹⁶: Այո՛, քաղաքակրթությունը նաև վառ արտահայտված մշակույթ է, բայց, միաժամանակ, ո՛չ միայն մշակույթ: Ցանկացած հասարակության համար քաղաքակրթությունն անուրանալի միավորման գործոն է: Բայց չպետք է մոռանալ նաև, որ այդ գործառույթի շրջանակներում ցանկացած քաղաքակրթական համակարգ սոցիումների կյանքում անհրաժեշտաբար կատարում է նաև արեւակցական կապի, լեզվի, կրոնի և կենցաղի միավորման գործոնի դեր»¹⁷:

Եվ չնայած ակնհայտ այդ իրողությանը, արևմտյան տեսաբաններից շատերի մոտ Ա. Թոյնբին ևս իսպառ բացառում է քաղաքակրթական համակարգերի բազմագործոն էությունը: Եվ ինչպես փաստերն են վկայում, վերլուծական այդ մոտեցումը հետամուտ է հիմնահարցի միանգամայն միտված լուծման, այն է՝ այդ համակարգերի գործառնական դերը հանգեցնել «պարզ փոխանակության»: Այդ պնդման վկայությունը Արևմուտքի նկատմամբ «ռուսական և հեռավորարևելյան էքսպանսիայի» Ա. Թոյնբիի տեսակետն է: Այդ գործընթացը դիտարկելով «քաղաքակրթությունների բախման» դիրքերից, վերլուծաբանը հանգում է այն հետևության, որ «Ռուսներն ընկալեցին արևմտյան աշխարհիկ սոցիալական փիլիսոփայությունը, մարքսիզմը. նույն հաջողությամբ մենք մարքսիզմը կարող ենք անվանել քրիստոնեական հերձված, քրիստոնեության գրքից պոկված էջ և իբրև միակ ճշմարիտ մեկնաբանվող Ավետարան: Ռուսներն արևմտյան հերետիկոսական այդ կրոնն ընդունելով, այն ձևափոխեցին իբրև իրենցը և այժմ, հակառակը, այն փոխանցում են մեզ: Սա Արևմուտքի դեմ հակահարձակման առաջին կրակոցն է, բայց չի բացառվում նաև, որ կոմունիզմի տեսքով ռուսական համագարկը մեզ թվա ոչ էական այն պարագայում, երբ իրենց հերթին արևմտյան մարտահրավերին կպատասխանեն Հնդկաստանի և Չինաստանի առավել հզոր քաղաքակրթությունները, որոնք հավանաբար շատ ավելի մեծ ազդեցություն կունենան»¹⁸:

Անշուշտ, **քաղաքակրթությունների փոխհարաբերության և բախման համատեքստում այդ համակարգերը առաջին հերթին հանդես են գալիս մշակութային բարձրագույն արժեքների որակով**: Սակայն այդ հարցի վերլուծական դաշտում անհրաժեշտաբար պետք է քննարկվի նաև այն փաստը, որ ցան-

ծակցող, այլ նաև կարող է արյունալի պատերազմների պատճառ դառնալ:

¹⁶ *Bozemen A. D.* Civilization Under Stress, S. 1.

¹⁷ *ХАНТИНГТОН С.* Столкновение цивилизаций, с. 47.

¹⁸ *Тойнби А. Дж.* Цивилизация перед судом истории, с. 132.

կացած քաղաքակրթական համակարգի «ժամանակային սահմանները», այսինքն՝ ձևավորման կոնկրետ սկիզբը, առավել ևս գործառնական առանձնահատկությունները և դրանց կանխատեսելի վերջը «անչափելի են»: Այստեղ անառարկելի է միայն այն փաստը, որ **քաղաքակրթությունները նույնպես ժամանակային են ու անցողիկ**: Նրանք կարող են գոյատևել չափազանց երկար, կարող են բարեշրջվել, հարմարվել կամ հակադրվել իրականությանը, կարող են նաև հանդես գալ որպես մարդկային ասոցիացիաների ամենակայուն տարրերի, հետևաբար՝ ամենահարատևող իրականության որակով: Եվ այդուհանդերձ, **քաղաքակրթությունները ամենևին էլ բնութագրելի չեն քաղաքական որակներով**, հետևաբար չունեն և չեն կարող ունենալ նաև պետաքաղաքական որոշակի գործառնություններ: Իսկ դրանից հետևում է, որ քաղաքակրթություններն ամենևին էլ «մտահոգված» չեն հասարակական կամ տնտեսական կարգի պահպանության հիմնախնդիրներով՝ այն պարզ պատճառով, որ նրանց համար բնութագրական և որոշիչ են **մշակութային որակները**: Կասկածից վեր է նաև, որ վերոնշյալ «մշակութային որակների» ազդեցությամբ էլ, բնութագրական տարբերություններով հանդերձ, **հասարակությանը հայտնի քաղաքակրթությունները աչքի են ընկնում նաև ընդհանրական գծերով**: Հենց այդ ընդհանրություններն էլ թույլ են տալիս հայեցակարգային մետեցումներ մշակել **քաղաքակրթությունների հնարավոր երկխոսության, հավասարապես նաև բախումների վերաբերյալ**: Եվ այդ հարցում հասարակական պրակտիկան ինքն է հարկադրական ճշգրտումներ կատարում «քաղաքակրթությունների բախման» Ա. Թոյնբրիի հայեցակարգում:

Եվ ամենևին էլ ոչ միայն այն պատճառով, որ հասարակության մասին Ա. Թոյնբրիի հայեցակարգի հիմքում ընկած է զարգացման շրջապտույտային մոդելը: Պարզունակ դիտարկման պարագայում այդ մոդելը ևս տեղ ունի հասարակական զարգացման գործընթացներում, բայց ամենևին էլ վճռական և որոշիչ չէ: Արևմտյան սոցիոլոգներից և քաղաքագետներից շատերին բնորոշ հասարակության շրջապտույտային զարգացման միակողմանի և ծայրահեղ ըմբռնման մեթոդաբանական հիմքում ընկած «ստատիկ վիճակների» բացարձակեցումը Ա. Թոյնբրիին ևս հանգեցրել է այն հետևությանը, որ «քաղաքակրթություն» ասելով պետք է հասկանալ «սեփական երկրի պատմությունը առանձնության մեջ» ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտ «պատմական նյութի նվազագույն բլոկը»: Նա թեև հավելում է նաև, որ «պատմական նյութի այդ նվազագույն բլոկը», որը բնորոշվում է «քաղաքակրթություն» հասկացությամբ, որոշակի «ասոցիացիաներ է արթնացնում» կրոնի, ճարտարապետության, գեղանկարչության, բարոյականության և բարքերի վերբերյալ¹⁹, սակայն այդ բոլոր տարրերը բնութագրում է որպես «ստատիկ իրավիճակների» դրսևորումներ: Այդ հիման վրա էլ կառուցվում է քաղաքակրթությունների բախման Ա. Թոյնբրիի հայեցակարգը: Նա համոզված է, որ այդ ոլորտում առաջնային և որոշիչ են ոչ թե կոնֆլիկտային բախումները, այլ ամբողջության մեջ վերցրած քաղաքակրթության և մասնավորապես մշակութային արժեքների խաղաղ և անհակասական «փոխանակության հաճախականությունը»: Այնինչ հասարակական պրակտիկան ապացուցում է նաև հակառակը:

¹⁹ Տե՛ս *Նույն տեղում*, էջ 133-134:

«Քաղաքակրթությունների բախման» Ա. Թոյնբիի հայեցակարգի մեթոդաբանական անհետևողականությունը կարելի է փաստել XX դարավերջին քաղաքակրթությունների և սոցիումների «ստատիկ իրավիճակի» իրատեսական գնահատման արևմտյան մեկ այլ քաղաքագետի՝ Ս. Հանտինգտոնի մոտեցմամբ: Նա մասնավորապես մատնանշում է, որ քաղաքական կյանքում սառը պատերազմի ավարտի հետ կապված էյֆորիան թեև «ներդաշնակության հույսեր» ծնեց, սակայն շատ շուտով ակնհայտ դարձավ, որ դա պարզապես պատրանք էր: Ս. Հանտինգտոնն ամենևին չի մերժում, որ «աշխարհը այլ է 1990-ական թվականների համեմատությամբ», բայց հավելում է նաև, որ այն ամենևին էլ «ավելի խաղաղ և կանխատեսելի չի դարձել»: Ու թեև քաղաքագետը դարաշրջանը բնութագրող փոփոխությունները **համարում է անխուսափելի**, սակայն հավելում է նաև, որ սոցիումներում տեղ գտած տեղաշարժերը ակնհայտորեն ապացուցում են, որ **այդ ոլորտում ցանկալի առաջընթաց դեռևս չի նկատվում**: Դա է պատճառը նաև, որ ակնկալվող «ներդաշնակության պատրանքը» արագորեն հորս ցնդեց, ինչին մեծապես նպաստեցին ազգամիջյան կոնֆլիկտները, «ազգային և կրոնական զուլումները», կրոնական արմատականության անմախաղեպ աճը, Արևմուտքի, հավասարապես նաև արևմտյան քաղաքակրթության նկատմամբ ազգակրոնական ինքնության վրա հենված «լոկալ քաղաքակրթությունների» արմատական և անհանդուրժողական դիրքորոշումը, ինչպես նաև հասարակական-տնտեսական և քաղաքական այլ գործոններ²⁰:

А. ДЖ. ТОЙНБИ О СТОЛКНОВЕНИИ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

А. А. КАЛАШЯН

В статье на основе анализа фактического материала показывается, что А. Дж. Тойнби проблему "столкновения цивилизаций" представляет в духе "круговорота локальных цивилизаций". По мнению английского теоретика, специфика "столкновения цивилизаций" проявляется в процессе взаимоотношений "своеобразных и замкнутых (локальных) цивилизаций". В данном контексте "столкновение цивилизаций" трактуется мыслителем как лишенное всяких конфликтов "мирное сосуществование", как "гармония вызовов и ответов", которое обуславливает возникновение, рост, наплыв и разложение цивилизаций.

Показывается также, что по мнению А. Дж. Тойнби, основой и движущей силой мирного и гармоничного сосуществования современных цивилизаций является "экспансия западной цивилизации".

A. J. TOYNBEE ABOUT COLLISION OF CIVILIZATIONS

A. A. KALASHYAN

On the basis of the analysis of an actual material the article shows that A. J. Toynbee the problem of "the clash of civilisations" represents in the spirit of "circulation of local civilisations". According to the English theorist, specificity of "the clash of civilisations" is shown in the course of mutual relations of "the specific and closed (local) civilisations". In the given context "the clash of civilisations" is interpreted by the scholar as "peaceful co-existence" deprived of any conflict, as "harmony of calls and answers" which

²⁰ Տե՛ս **Հայտնիցոն С.** Столкновение цивилизаций, с. 29:

causes occurrence, growth, a break and decomposition of civilisations.

It is shown also that according to A. J. Toynbee, a basis and a motive for peaceful and harmonious coexistence of modern civilisations is "the expansion of the western civilisation".

ՀԱՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԱՐՅԵՍՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՇԱՅԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Լ. Ս. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

*ԵՊՀ Միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի հայցորդ,
ԿԳՆ ԿԱԻ Կոտայքի մասնաճյուղի գլխավոր մասնագետ,
պատմության և հասարակագիտության մեթոդիստ*

Ժողովրդավարության ուղին որդեգրած երկրներում իշխանություն-հասարակություն կապի ձևավորմանն ու երկխոսությանն է ուղղված պետության մեջ տարաբնույթ քաղաքական և սոցիալական ինստիտուտների կայացումը: Դրանք հնարավորություն են տալիս հանրային ինստիտուտներին ներգրավվելու հանրային կառավարմանը:

Դիտարկենք արհեստակցական միությունների դերն ու նշանակությունը հասարակության կյանքում:

Այս համատեքստում հետաքրքիր զարգացում են ապրել հայ հասարակությունը, սոցիալական համակարգը: Արհմիությունների առաջացումը էապես կապված էր հասարակության մեջ արդյունաբերական հարաբերությունների զարգացման հետ, որոնք պաշտպանում էին աշխատողների շահերը: Իրենց իրավունքների պաշտպանության համար աշխատողները ստեղծում էին արհմիություններ, որոնք գործում էին պետական իշխանությունից անկախ և հետևում, որ չտնտեսվողները աշխատողների իրավունքները:

Ժամանակակից հասարակություններում, հատկապես Արևմուտքում, որտեղ դասական իմաստով ձևավորվում է քաղաքացիական հասարակություն, արհմիությունների դերը նշանակալից է¹:

Ժամանակակից արևմտյան երկրների արհմիությունների և քաղաքացիական հասարակության այլ ինստիտուտների փորձի հաշվառմամբ՝ դիտարկենք հայրենական արհմիությունների նախատիպն ու դրանց կառուցվածքը:

¹ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Ալեքսանյան Ա.** Գործընկերությունը քաղաքացիաիրավական սոցիալական պատասխանատվության համակարգում // Բանբեր Երևանի համալսարանի, Միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն, 2010, N 132.6, էջ 24-36; **Նույնի՝** Սոցիալական գործընկերության հարցի շուրջ // Բանբեր Երևանի համալսարանի, Սոցիոլոգիա, տնտեսագիտություն/, 2010, N 132.5, էջ 5-14, **Նույնի՝** Հետխորհրդային արհեստակցական միությունները քաղաքացիավարական ժողովրդաիշխանության գործոն // Գիտաժողովի նյութեր: Երևան, ԼՂՀ ԿԳ, Ս. Մաշտոց համալսարան, 2011, էջ 20-29: